

UOT 1(091)

<https://doi.org/10.59849/2710-0820.2023.2.169>

Araz Əliyev

Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı

Azərbaycan

arazaliyev1606@gmail.com

FRANSIZ TƏDQIQATÇILARIN ƏSƏRLƏRİNDƏ TÜRK OBRAZININ TARİXİ XARAKTERİSTİKASI

Açar sözlər: Səyyah, türküri, barbar, müsəlman, türk dostu, türkologiya

Giriş. Fransada türklər haqqındakı ilkin təsəvvürlərin formalaşması fransız səyyahların Şərqi səfərləri ilə eyni vaxta təsadüf edir. XVI əsrdən etibarən Fransa və Osmanlı imperiyası arasında münasibətlərin inkişafı və bir-birini tanıma cəhdləri orta əsrlərə xas xristianlığın stereotipli yanaşmasında fərqli olaraq türklər haqqında daha empirik məlumatların formalaşmasına imkan yaratmışdır. Bu ikitərəfli münasibətlərin formalaşmasına qədər keçən dövrlərdə “türk” obrazının digər Avropa cəmiyyətlərində olduğu kimi bütövlükdə “şərqli”, “müsəlman” kimliyi içərisində dəyərləndirildiyi müşahidə olunur.

Lakin XIV əsrdən etibarən ilk olaraq fransız səyyahları vasitəsilə başlanan araşdırmalar “türk” obrazının müstəqil şəkildə dəyərləndirilməsinə və bu obraza münasibətdə yeni yanaşmaların meydana çıxmasına şərait yaratmışdır. Sonrakı dövrlərdə fransız tədqiqatçıların “türk” obrazına olan münasibətinin digər Avropa ölkələri ilə müqayisədə ciddi ölçüdə fərqləndiyi nəzərə çarpır. Müəyyən dövrlərdə “heyranlıq” səviyyəsinə yüksələn münasibətlərdə, periodik olaraq ənənəvi rəqabət və düşmənçilik motivlərinə də yer verildiyi görülür.

Orta əsrlərdən XVII əsrə qədər fransız ictimai rəyində “türk” obrazı. Fransız səyyahlar tərəfindən yazılmış əsərlər Fransada “türk” obrazı barədəki düşüncələrin formalaşmasında və inkişafında özünəməxsus yerə malikdir. Türk tədqiqatçı Serpil Gürer-in bu mövzuda yazmış olduğu doktorluq dissertasiyası bir çox istiqamət üzrə fransız səyyahların formalaşdırdığı “türk” obrazını anlamaq baxımından

əvəzolunmaz mənbədir. Gürer XVII, XVIII və XIX əsrlərdə Osmanlı imperiyasına səyahət etmiş fransız səyyahların “türk” obrazı haqqında təsvirlərini sistemləşdirir. Onun fikrincə, Fransada türklər haqqındakı ilkin təsəvvürlər Xaç yürüşləri dövrünə təsadüf edir və “müsəlman” kimliyi içərisində yer alan “türk” obrazı bu dövrdə “barbar”, “vəhşi”, “zalım” formasında təsvir edilir [10, s. 36].

Bir digər türk tədqiqatçısı A. İldem də “*Fransız səyyahların gözü ilə türklər və yunanlılar*” (2000) adlı əsərində Fransada “türk” kimliyi ilə bağlı ilkin təsəvvürləri ətraflı şəkildə təqdim edir. O da fransızların türklər haqqında təbii olaraq neqativ düşüncələrə sahib olduğunu və bu düşüncələrin birbaşa Xaç yürüşləri dövründə formalaşan obrazla əlaqəli olduğunu bildirir. Fransızlar üçün bu dövrdə türk obrazı “*barbar və istilaçı bir qövüm*” xarakterinə malikdir. Onlar barbar türklərin Şərqi Roma imperiyasını və onun mirasını məhv etdiklərini düşünür [7, s. 24].

Türklərin Qərbi doğru genişlənməsi və Avropa üçün artan təhdidi bu düşüncənin sonrakı dövrdə də qorunub saxlanmasına və daha da kövrüklənməsinə şərait yaratmışdır. Lakin XV əsrdən etibarən fransız səyyahların türkləri “barbar” yox, bu yanaşmadan olduqca fərqli şəkildə “*digər dinlərə qarşı dözümlü, onlara qarşı ədalətli davranan*” qövüm kimi təsvir etdikləri müşahidə olunur. Müəllif bu cür qeydlərin Xaç yürüşləri ilə əlaqədar məşhurluq qazanmış “barbar” düşüncəsini yalanlanması ilə nəticələndiyini yazır. Fransız müəlliflərin əsərlərində türk obrazına qarşı yanaşmada baş verən bu dəyişikliyin böyük ölçüdə siyasi proseslərin tə-

siri, Almanlara qarşı türk-fransız ittifaqı, eyni zamanda türklər haqqında birbaşa və empirik məlumatların əldə edilməsi ilə bağlılığı müşahidə olunur.

İldem öz əsərində XVI və XVII əsrlərdəki fransız ictimai şüurunda “türk” obrazının “yunan” obrazı ilə müqayisəli şəkildə təsvir edildiyini və türklərin yunanlılardan daha üstün dəyərləndirildiyini qeyd edir. Bunun əsas səbəbi kimi isə yunanların inanc etibarilə ortodoks olmasını və fransızlar tərəfindən dindən çıxmış şəxslər kimi qiymətləndirilməsini göstərir. Bu yanaşma səbəbilə fransız ictimai şüurunda türklərə qarşı dini zəmində ciddi nifrətin formalaşmadığına və bu yanaşmanın XVIII əsrin sonlarına qədər davam etdiyinə yer verir [7, s 25].

XVII və XVIII əsr fransız səyyahlarının əsərlərindəki “türk” obrazı. İctimai şüurdakı dəyişiklik dalğasının Fransada XVIII əsrə qədər davam edən “türk heyranlığı”-nın yaranması ilə nəticələndiyi və artıq “*barbar*” obrazından çıxarılan türk kimliyinin yeni, əvvəlkindən tamamilə fərqli keyfiyyət qazandığı nəzərə çarpır. Bu dəyişikliyin əsas nümunələrindən biri fransız səyyah Jan Tevenotun qeydləridir. Bir çox mənbədə “*tərəfsiz səyyah*” adlandırılan Jan Tevenot “*1655-1656-cı illərdə Türkiyə*” adlı əsərində XVII əsrdə türklərin həyat tərzi, düşüncə səviyyəsi və məişəti haqqında ətraflı məlumatlar təqdim edir.

Türkləri qüvvətli və sağlam olaraq təsvir edən Tevenot, türk dilinin orijinal xarakterə malik olduğunu və qərb dillərinin heç birinə bənzəmədiyini, olduqca xoş və öyrənilməsinin rahat olduğunu yazır. Ərəb və fars dillərindən bir çox söz alsa da, bu sözlərin türk dilini zənginləşdirdiyini qeyd edir. Türklərin elmə münasibətinə də toxunan müəllif, onların elmlə o qədər də maraqlanmadığını, lakin hüquq, astrologiya və ədəbiyyatın türklər arasında daha geniş yayıldığını, musiqiyə xüsusi önəm verildiyini qeyd edir. Tevenotun qeydləri türklərin daha çox ilahiyyat və ədəbiyyatla məşğul olduğunu, Avropalıların başa düşdüyü formada pozitiv elmlərlə yönəlmədiyini ortaya qoyur [17, s. 82, 96-97].

O, xristianların çoxunun türkləri *şeytan*, *barbar* və *imansız* olduğunu düşündüklərini, lakin türkləri tanıyan və onlarla ünsiyyət qurmuş

olan şəxslərin tamamilə fərqli düşüncələrə sahib olduqlarını qeyd edir. Onun fikrincə, şübhəsiz ki, türklər yaxşı insanlardır və özlərinə edilməsini istəmədikləri şeyləri başqasına etməmək prinsipinə çox yaxşı əməl edirlər. Tevenot haqqında danışdığı şəxslərin məhz *həqiqi türklər* olduğunu, şər əməllərin daşıyıcılarının isə başqa dinlərdən İslama keçən şəxslər olduğunu yazır. O, türklərin müsəlman, musəvi və xristian olmasından asılı olmayaraq hər kəsə qarşı xoş niyyətli olduqlarını, müsəlmanlara qarşı olduqları kimi, xristianlara qarşı da diqqətli davranışlarını vurğulayır [17, s. 143].

XVII əsr fransız düşüncəsində “türk” obrazının formalaşmasında ciddi təsirə malik bir digər səyyah və tacir Jan-Baptist Tavernyedir. “*Tavernye səyahətnaməsi*” (1676) adı altında yayımlanan səyahətnamə qeydlərində onun Türkiyə və İrana səfərləri ərzində müşahidə etdiyi məqamlar öz əksini tapır. O, türklərin hakimiyyətləri altındakı ərazilərdə az qala hər il kütləvi xəstəliklərin baş qaldırdığını, bunun əsas səbəbinin isə türklərin taleyə inanmaları ilə izah edir. O, açıq şəkildə türklərin mədəni olmadığını, rüşvətxor və yalan danışmağa meyilli olduqlarını, pulu isə hər şeydən üstün tutduqlarını yazır. Onun sözlərinə görə, türklər öz hakimiyyətləri altındakı xristianlara qarşı zorakı davranır, kilsələri və heykəlləri dağıdaraq, onların yerində məscidlər inşa edirlər [16, s. 117, 120-125].

Tavernyenin səyahətnaməsində türklərə qarşı mənfi münasibət, Antik dünya mirasının türklər tərəfindən dağıdılması və bu ərazilərdə yaşayan əhalinin türk “zölmü” altında əzilməsi kimi dönmənin Avropa düşüncəsi üçün xarakterik yanaşmalar nəzərə çarpır.

Digər fransız səyyah, təbiətşünas Piton de Turnefor “*Turnefort səyahətnaməsi*” (1717) adlı əsərinin ilk fəslində türklərin yaşadıkları ölkə ilə bağlı ətraflı məlumat verməyə çalışır. Lakin onun təqdim etdiyi məlumatlar mənfi və subyektiv xarakterli olması ilə seçilir. Turnefor türklərin demək olar ki, bütün həyatlarını işsizlik və tənbellik içərisində keçirdiklərini, plov yemək, su, tütün və qəhvə içməyin bir müsəlmanın bütün həyatını təşkil etdiyini yazır. Aralarında sayca çox az, amma hünərli olanların isə Qurani-Kərimi oxumaqla məşğul olduqlarını bildirir. Ümumilikdə bu ərazilərdə Qədim

mədəniyyəti və təbiət tarixini araşdırmaqdan, ticarətdən başqa cəlbədicə heç nəyin olmadığını qeyd edir [18, s. 57].

Turnefor türklərin idarə etdikləri ərazilərdəki xristianların dinlərinə müdaxilə etmədiyini, qadağalar qoymadığını və həyatlarında heç bir dəyişiklik etmədiklərini də əlavə edir. Türklərin dini tolerantlıq baxımından üstün keyfiyyətlərini dilə gətirən Tournefort, əsas problemin xristianlarda, daha doğrusu onlara rəhbərlik edən din xadimlərinin cəhalətində görür. Müəllif, xeyrxahlıq və heyvanlara qarşı mərhəmətli, ürəyi təmiz və xoş niyyətli türklərin yoluxucu xəstəliklərə qarşı entinasız yanaşdığını və hər şeyi taleyin ümidinə buraxdıqlarını bildirir. Bunun əsas səbəbinin din olduğunu qeyd edir və inancları səbəbilə türklərin yaşadığı ərazilərdəki Antik mirasdan yararlanmadıqlarını yazır [18, s. 97, 355].

Tavernye və Turneforun türklər haqqındakı fikirlərində XVII və XVIII əsrdə bütün Avropa üçün xas olan *“klassik mirası məhv edən”*, *“xristianlara zülm edən”*, *“xəstəliklərə qarşı etinasız”*, *“taleyə inana”* türk kimi bir sıra klassik stereotiplərlə yanaşı, fransızların özlərinə məxsus yeni fikirlərinin də formalaşdığı müşahidə edilir. Ümumilikdə XVII və XVIII əsr fransız səyyahları üçün türklər Antik mirasın daşıyıcısı olan tarixi əsərlərə qarşı olduqca laqeyd, onları ya dağıdıb məhv edən, ya da sökərək fərqli məqsədlər üçün istifadə edən kimsələrdir. “Türk” obrazının bu dövrdə ümumiləşdirilmiş xüsusiyyətləri içərisində *“tənbəl”*, *“rüşvətçi”*, *“xəyalpərəst”* və *“qədərçi”* olmaları yer alır. Türklər *“kafir”* olaraq adlandırdıkları xristianların gətirdikləri yeniliklər heç bir halda qəbul etmir, *“imperianın ən yüksək vəzifəliləri arasında rüşvət geniş yayılır, hakimin hökmü, şahidlərin ifadəsi əmtəə kimi alınıb-satılır, yoluxucu xəstəlikdən ölənlər şəxslərin əşyaları bazarlarda satılırdı”* [10, s. 137-138].

Bütün mənfi dəyərləndirmələrlə yanaşı fransız səyyahların türklərin müsbət keyfiyyətlərini də vurğuladığı, lakin bu müsbət keyfiyyətlərin daha çox şəxsi həyat və məişət sahələrini əhatə etdiyi nəzərə çarpır. Qeyd olunan dövrdə fransız səyyahların təsvir etdiyi “türk” obrazı *“dürüstlük”*, *“qonaqpərvərlik”* və *“yardımsevərlik”* kimi müsbət keyfiyyətlərin daşıyıcısı kimi göstərilir. Bütün şərin qaynağı *“dön-*

mələr” olduğu, türklərin inandığı dinin onlara şiddəti və düşmənçiliyini qadağan etdiyi, alicənab, qonaqpərvər və yardım sevər olduqları, heyvanlara və bitkilərə qarşı mərhəmətli davranışları qeyd olunur [10, s. 140-144].

XIX əsr fransız səyyahlarının əsərlərindəki “türk” obrazı. İldem qeyd edir ki, XVIII əsrin ortalarından etibarən fransız səyyahlar türklərin hakimiyyəti altında yaşayan digər xalqların varlığının və onlar qarşı münasibətin daha çox fərqi varirlər. Lakin bu münasibət türklər haqqındakı müsbət fikirlərin davam etdirilməsinə əngəl törətmir. Əsrin sonlarında isə bu yanaşma bir qədər dəyişilir və yunanların türklərin əsarəti altında yaşadığı, kölələşdirildiyi, tez bir zamanda xristian Avropa tərəfindən öz azadlıqlarına qovuşdurulmasının zəruriliyini qeyd edilir. Xüsusilə Antik Yunan və Roma mədəniyyətinin dağıdıcısı qismində məhz türklər göstərilir, yunanların isə bu qədim mədəniyyətin davamçısı və varisi olaraq nəzərdə keçirilməsi başlanır. Nəticədə əvvəlki əsrlərə xas olan türklərin müdafiə olduğu, ortodoks yunanların tənqid olduğu yanaşma, öz yerini yunanların müdafiə, türklərin isə günahlandırıldığı yanaşmaya verir. XIX əsrin əvvəllərində də davam etdirilən bu yanaşma türklərə qarşı formalaşdırılan mənfi münasibətin təməllərini təşkil edir [7, s. 27-30].

Bu yanaşmanın tipik nümayəndəsi, türklər haqqında olduqca mənfi fikirlərə malik olan fransız səyyah, diplomat və tarixçi Fransua Rene de Şatobriandır. O, özünü *“Parisdən Qüdsə səyahət”* (1811) adlı əsərində türkləri açıq şəkildə *“barbar”* olaraq təsvir edir. Türklərin Qədim Yunanıstanın xarabalıqları və xristian yunanların cəsədləri üzərində qurulan nizamlı *“barbarlıq sivilizasiyası”* olduqlarını, türklərin tarixən olduğu kimi öz doğma vəhşiliklərini qoruyub saxladıklarını qeyd edir [4, s. 8-9].

Şatobrianın yanaşmasında hər şeydən öncə türklərə qarşı ciddi qərəz nəzərə çarpır. O, türklərə insanlığı tövsiyə etmək, onları gözəl duyğularla şirnikləndirməyin, onlara millətlərin qanunlarını başa salmağın, sülhə və danışıqlara təşviq etməyin vaxt itkisi olduğunu yazır. Yunanların mövqelərini açıq şəkildə müdafiə edən Şatobrian, *“türklərin vəhşi ordularını yenidən dirildən mədəniyyəti, dünya sivilizasiyasını mə-*

zarda boğmağa çalışdığını, xristianları səssizcə qətlə yetirdiyini qeyd edir və xristian dünyasını baş verənlərə reaksiya verməyə” dəvət edir [4, s. 10, 24].

Şatobrianın nümunəsində türklərin açıq şəkildə mənfi obrazda təqdim edilməsinin, XIX əsrin əvvəllərində Yunan problemi ilə bağlı Avropada formalaşan anti-türk fikirlərdən qaynaqlandığını ehtimal etmək mümkündür. Bu baxımdan fransız ictimai şüurundakı “türk” obrazının da siyasi konyukturaya uyğun şəkildə formalaşdığı nəzərə çarpır. Bunun ən yaxşı nümunələrindən biri, XIX əsrin ortalarına doğru Fransada qeyd etdiyimiz mənfi yanaşmanın sıradan çıxması və onun yerinə türklər haqqında müsbət meyillərin canlanmasıdır.

XIX əsrin ortalarından etibarən fransız tədqiqatçıların əsərlərində “türk” obrazı öz mənfi xüsusiyyətlərini itirməyə və yenidən müsbət keyfiyyətlərlə təsvir edilməyə başlayır. Bu yanaşmanın əsas səbəbi isə həmin dövrün siyasi konyukturası fonunda Osmanlı imperiyasının və türklərin Avropa ölkələrinin Rusiyaya qarşı mübarizəsində müttəfiqə çevrilməsi ilə bağlı idi. XIX əsr fransız səyyahları içərisində xüsusi yerə malik olan Cerard de Nerval özünün “Şərqlə səyahət” (1851) adlı əsərində türklərlə bağlı fikirlərini dilə gətirir. O, türklərin evlərindəki xidmətçilərinə qarşı münasibətini qeyd edərək, onları xristian Avropalılar ilə müqayisə edir. Kələrlərə qarşı amansız davranan Avropalıların türklərin insanpərvərliyi qarşısında necə də zalım görüldüklərini və bunu düşünməyin utanc verdiyini yazır. Türklərin hətta heyvanlara qarşı belə mərhəmətli davrandıqlarını qeyd edən Nerval, türk teatrlarının qədim Yunan və Romadakılara xas cəhətlərə malik olsa da, çox inkişaf etmədiyini, türklərin dininin və müsəlman cəmiyyətinin strukturunun bu cür sənətlərin inkişafına imkan vermədiyini qeyd edir [15, s. 48-49, 55, 62].

Nerval türklərin zərif və incə qonaqpərvərliyə malik olduğunu, müəyyən mədəni səviyyəyə yüksəlmiş türklərin fərqli dinə mənsub olan şəxslərə sərt və qeyri-tolerant davranmadığını bildirir. O, Avropa mədəniyyətinin türklər içərisində yavaş-yavaş yayıldığına diqqət çəkir və türklərin Avropada zənn edildiyi kimi heykəl sənətinə düşmən olmadığını yazır. Əsərinin sonunda isə türklərin İstanbulunda universal tole-

rantlığı, anlayış və incəliyi gördüyünü vurğulayır [15, s. 231, 240-245].

XIX əsrdə “*Türk dostu*” adlandırılan fransız səyyahlardan biri də Alfons de Lamartindir. Lamartin 1832 və 1850-ci illərdə Şərqlə iki səyahət həyata keçirmiş və hər iki səyahəti ilə bağlı qeydlərini yayımlamışdır. Səyahətnamələri ilə yanaşı özünün 8 cildlik “*Türkiyə tarixi*” (1854) adlı əsərinin birinci cildində, türklərdən olduqca müsbət tonda bəhs edir. Türkiyə ilə Fransanın Rusiyaya qarşı müttəfiqliyini ön plana çıxaran Lamartin təkcə türklərin müqəddəs torpaqlardakı təhlükəsizliyi, tərəfsizliyi, sülhü və hörməti təmin edəcəyini qeyd edir. O, mərhəmətli və tolerantlıq sahibi olan Türklərin qədrəci olduğunu, lakin bu qədərçiliyin qəhrəmanlıq səviyyəsində olduğunu əlavə edir. Rusların bu xalqı məhv etmək istərkən diriltiyinə diqqət çəkən Lamartin, türklərin əslində xristianlığı müdafiə edərək Avropanın vəzifəsini icra etdiyini, “*dünya sahillərində kainatın azadlığını müdafiə etdiklərini*” yazır. Lamartin türkləri Avropanın azadlığının qarantiyası adlandırır və öldü zənn edilən bir xalqın içərisində hələ də canlı bir millətin yaşadığını gördükləri üçün Avropalıları təbrik edir [11, s. 25, 30].

Lamartin “*Şərqlə səyahət*” adlı digər əsərində də türklər haqqındakı fikirlərini davam etdirir. O, bir türkü on Avropalının arasında qoysanız, hər zaman yuxarı baxışlarından, vərdişlərinin üzündəki düşüncə ciddiliyindən və ifadəsindəki alicənab sadəliyindən tanımağın mümkün olduğunu yazır. Lamartin türklərin sağlam, yaxşı və əxlaqlı olduğunu, inandıqları dinin Avropalıların düşündüyü kimi batil olmadığını qeyd edir. Lakin bu din daha çox təslimiyyətçidir və hər şeyi tanrının iradəsinə buraxır və nəticədə insanın mahiyyətini öldürür. Bu baxımdan türklər heç bir şeyi məhv etməsələr də, hər şeyin məhv olmasına izləyici qalırlar. Lamartin müsəlmanların hakimiyyətinin qurduğu bu yerləri daha faydalı insanlara yenidən açmağı təklif edir [12, s. 276, 439].

Lamartinin fikrincə, türklər olmasaydı, yunanlar və katoliklər arasında mübahisə mövzusu olan müqəddəs tarixi abidələr mənfur və rəqib qüvvələr arasında mübarizə predmeti olardı. O, türklərin xristian mirasına qarşı münasibətində türkləri ittiham edəcək, təhqir edəcək bir şey görmədiyini qeyd edir. Yalnız cahillərin

türkləri qəddar dözümsüzlükdə günahlandırır-ğını, lakin onların əslində başqa insanların pə-rəstiş etdiyi şeylərə qarşı dözümlülük və hö-r-mətə sahib olduqlarını yazır. Onun fikrincə, türklər müsəlman qardaşlarının düşüncələrində Allah fikrini harada görsələr, ona baş əyir və hörmət edirlər. Çünki türklər düşünür ki, ideya formanı müqəddəsləşdirir. Türklər Lamartinin fikrincə, yeganə tolerant insanlardır. O, yazır: *“Xristianlar türkləri ittiham etmək əvəzinə özlə-rinə sual versinlər və vicdanla özlərindən so-ruşsunlar ki, əgər Məkkə və Kəbə onlara təhvil versəydi, nə edərdilər? Türklər Avropanın və Asiyanın hər yerindən gəlib islamın qorunub saxlanmış abidələrini bu cür dincliklə ziyarət edə bilərdimi?”* [11, s. 317].

Ümumilikdə, XIX əsr fransız səyyahlarının təsvirlərində türklərə aid edilən *“tənbəllik”*, *“xəyalpərəstlik”*, *“rüsvətخورluq”* kimi keyfiy-yətlərin əvvəlki dönəmlərlər müqayisədə daha az dilə gətirildiyi müşahidə olunur. Bunun əvə-zində isə türklərin *“qonaqpərvər”*, *“yardımse-vər”*, *“dürüst”* və *“mərhəmətli”* obrazı daha çox vurğulanır. Səyyahların bir çoxu türkləri Avro-palıların düşündüyünün əksinə daha tərbiyyəli olduqlarını, xeyirxahlıqlarının xarakterlərindən gəldiyini, kölələrə qarşı Qərb ölkələrindən daha ədalətli şəkildə davrandıqlarını qeyd edirlər [10, s.306-312].

Digər tərəfdən əvvəlki əsrlərin səyahətnə-mələrində rast gəlinən yanaşmaların XIX əsr səyyahları tərəfindən davam etdirilmədiyi və ya fərqli şəkildə təsvir edildiyi nəzərə çarpır. Əgər əvvəllər türklər tarixi abidələrin dağıdılmasının tək günahkarı hesab olunurdusa, XIX əsərdə di-gər xalqlar və yerli xristianlar da tənqid hədəfi-nə çevrilirdi. Türklərin elmi və təhsil cəhətdən geriliyi çox qabardılmış, daha çox eqzotik və təsvir üslubuna üstünlük verilirdi. Türklərin bə-zilərinin yaxşı təhsil gördüyü, mədəni xalqlar səviyyəsinə yüksəlməyə can atdığı, sadəcə ya-şadıqları cəmiyyətin və inanc sistemlərinin bir çox sahədəki inkişafa əngəl olduğu qeyd olu-nurdu [10, s. 312-319].

Fransız filosoflarının əsərlərindəki türk obrazı. Məşhur fransız filosofu Volter *“Türklər, müəlmənlər və digərləri”* adlı əsərində türklərin tarixi məskənlərinin Xəzər dənizinin şimalından Sakit okeana qədər uzanan “İskiti-

ya” olduğunu qeyd edir. Onun sözlərinə görə bu gün orada məskunlaşan ibtidai insanlar sadəcə atalarının dünyaya hökmran olduqlarından xəbərdardırlar. Volter, “türk”, “tatar” və “türk-mən” kimi adları fərqləndirir və onlar eyni mənşədən, Orta Asiyanın köçəri qəbilələrindən gəldiklərini yazır [19, s. 13-14].

Volter türklərin məğlub olsalar da heç vaxt boyunduruq altına düşmədiklərini yazır. O, türklərin öz hakimiyyətləri altında yaşayan xris-tianlara qarşı düşünlüdüyü kimi, qəddar və barbar şəkildə davranmadıqlarını xatırladır. Onun sözlərinə görə, heç bir xristian dövləti öz torpaqlarında bir məscidin olmasına icazə ver-məz, lakin türklər bütün rumların kilsələrinə dözümlü şəkildə yanaşır. Türkləri Romalılarla müqayisə edən Volter, romalıların qalib gəldiyi xalqlarla qaynayıb qarışdıqlarını, türklərin isə hər zaman onlardan kənar qaldıqlarını qeyd edir [19, s. 37, 46-47].

Volter həmçinin türk idarəçiliyinə qarşı yön-əldilən ittihamları da açıq şəkildə tənqid edir. Onun sözlərinə görə, bu cür ittihamlar olduqca mənasızdır və yanlış şəkildə türklərdə hər kəsin hökmdarın köləsi hesab olunduğu deyilir. Lakin əgər belə bir sistem mövcud olsa belə, o, gərək özü-özünə məhv olardı. Türklər Volterin fikrin-cə, deyilənlərin əksinə azad və müstəqildirlər, aralarında heç bir sinfi fərqlər yoxdur, xarakter-ləri həm sərt, həm də yumşaq və səbrlidir. Türklər yırtıcılığı iskitlərdən, yumşaq və səbri isə yunan və romalılarından alıblar. Onun fikrin-cə, türk imperiyası heç bir Avropa dövlətinə bənzəmir, ordakı qanunların bir nəfərin keyfin-dən asılı olduğunu düşünmək isə olduqca xəta-lıdır. Türk idarəçiliyində qorxunc qanunsuzluq-ların olduğu, yüksək ədalət mexanizminin ol-madığı bəllidir. Lakin burada hökmdar belə öz taxt-tacının taleyindən əmin deyil. Volter türklərdə hökmdarın belə öz vəzifəsini itirmək qor-xusunun olduğunu, bu səbəblə də azad və istə-diği şəkildə hərəkət edə bilmədiyini qeyd edir. O, türklərin bu sistemi yunanlılardan aldığları-nı, fransız tarixçilərin isə türkləri istibdad altın-da yaşadığı və istibdada əsaslanan bir dövlət qurduqlarını deməklə əslində insanları aldatdıq-larını bildirir [19, s. 54].

Volter türklərin belinə yüklənən nəhəng if-tiraları toplamaq mümkün olsaydı, bunun bö-yük bir kitab olacağını yazır. Türklərin dünya-

nın ən böyük və gözəl hissələrinə hakimlik etdiklərini, onları təhqir etməkdənsə, bu yerləri geri almağa çalışmağın vacibliyini vurğulayır. O, qadınları əsarət altında saxlayan və incəsənətə laqeyd yanaşan türkləri sevmədiyini, lakin onlara edilən iftiralara da nifrət etdiyini qeyd edir. Türklərin xarakter baxımından təzadlı, həm dağıdıcı, həm də mərhəmətli olduqlarını, xristianları kafir adlandırsalar və xor görsələr də, onların ibadətgahlarını qoruyub saxladıklarını xatırladır. [19, s. 58].

Volter türk idarəetmə quruluşunu insanlara söz haqqı və davranış azadlığı verməyən sistem kimi təqdim edən tarixçiləri açıq şəkildə tənqid edir. Türk sultanının hakimiyyətini hər iki tərəfi kəskin qılınca bənzədir və bəzən bu qılincin öz sahibini də kəsdiyini yazır. Türklərin dəfələrlə öz qonaqpərvərlikləri və tolerantlıqlarını təsdiq etdiklərini, lakin *“fransızların cahil və özünü-bəyənmiş yazarlarının onları hər zaman zalımlıqla ittiham etdiyini”* yazır [19, s. 85, 123].

Volterdən fərqli olaraq Şarl-Lui Montesque türklər haqqında mənfi fikirlər səsləndirməkdədir. O, özünün *“İran məktubları”* (1721) və *“Qanunların ruhu”* (1748) adlı iki əsərində türk obrazına xüsusi yer verir. O, türklərin qorxunc bir *“istibdad”* ilə idarə olunduğunu, bu cür dövlətlərdə heç bir şeyin düzəldilə bilməyəcəyini, islah olmayacağını yazır. Türklərin hər şeyi torpaqdan aldıklarını, ancaq torpağa heç nə vermədiklərini, nəticədə hər yerin çölə çevrildiyini yazır. O, türklərin insanların mülkiyyətinə və canına çox da dəyər vermədiyini, məhkəmə sisteminin tamamilə sıradan çıxarıldığını qeyd edir [13, s. 107, 125, 219].

Montesquenin əsərlərində türklər haqqında fransın səyyahlar tərəfindən formalaşdırılan obrazın izlərini açıq şəkildə görmək mümkündür. Fransız səyyahlar kimi o da türklərin taleyə inandığını və bu səbəblə də yoluxucu xəstəliklərdən qorunmadığını, başlarına gələnəri sadəcə seyr etdiklərini qeyd edir [14, s. 317]. Türklərin nəzarətində olan ərəzilər və şəhərlərin xaraba qaldığını və dağıldığını, torpaqların əkilib-biçilməsi və ticarət bütünlüklə sıradan çıxarıldığını, buralarda yaşayan xristianların və pulları əllərindən alınan yəhudilərin şiddətlə qarşı qarşıya qaldığını qeyd edir. O, önəmli şəhərlərin yalnız Avropalıların əlində inkişaf etdiyini,

əgər türklərin ixtiyarında olsa idi, digərləri kimi olacağını qeyd edir [13, s. 26, 45].

Fransada və Avropada türk heyranlığı – “Turquiere”. Villiams Haydn *“XVIII əsrdə Avropada türk modası”* (2021) adlı əsərində XVI əsrdən etibarən Avropada türklərə xas xüsusiyyətlərin, geyim tərzini, musiqi və moda kimi bir çox amillərin təqlidinə əsaslanan axım, *“turquiere”* haqqında məlumat verir. *“Turquiere”* türklərə və türk həyat tərzinə müxtəlif sənət növlərində meydana gələn Avropa baxışını ifadə edir. Əsasən həzz almaq və əyləncə, bəzən də mövcud nizamın tənqidə məqsədlə istifadə olunurdu. Xüsusilə *“Min bir gecə”* nağıllarının fransız dilinə tərcümə olunması, Avropanın Şərqi haqqındakı eqzotik təsəvvürlərinin canlanmasına və cəmiyyətin yuxarı sinifləri tərəfindən *“türk həyat tərzinin”* təqlidinə gətirib çıxarmışdı. Bu baxımdan *“turquiere”* həm Avropada, həm də Şərqdən tamamilə fərqli şəkildə inkişaf edən xəyal aləminə çevrilmişdi. Bəzi insanlar üçün həzz vasitəsinə çevrilən bu fenomen bəziləri üçün də ciddi tənqid hədəfi idi. Didro Fransada yayılmaqda olan *“turquiere”*-ni əxlaqi cəhətdən çökmüş cəmiyyətin inkası adlandırdı [20, s. 7-8].

Haydn İstanbulun fəthindən sonra bütün Avropada böyüyən *“türk qorxusu”*na baxmayaraq türklərin həyat tərzinə və sənət nümunələrinə olan marağın inkişaf etməsini olduqca ironik adlandırır. Bu qorxunun XVIII əsrdə öz yerini heyranlığa buraxdığını, türklər haqqındakı təhdidkar bir obrazın dəyişməsinin əsas səbəbinin isə Avropalıların Osmanlı türklərinin dəbdəbəli həyat tərzini ilə tanışlığından qaynaqlandığını qeyd edir. Xüsusilə XVII əsrin sonunda Vyannanın uğursuz mühasirəsindən sonra türklərin *“yenilməz”* obrazı sıradan çıxmış və təbii olaraq türk qorxusu da böyük ölçüdə zəifləmişdi. Vyanna yaxınlığında ələ keçirilən türk çadırlar, türklərin həyat tərzini və yaşayışları haqqında Avropalılar üçün əvəzolunmaz mənbələrə çevrilmiş və bütün Avropada sərgilənmişdi. Bu dövrdən etibarən türklər haqqında əldə olunan məlumatlar onlara qarşı marağın daha da artmasına, əyləncə və xəyal dünyasına xitab edən *“turquiere”*nin bəzi hallarda ifrat dərəcədə eqzotikləşməsinə səbəb olmuşdur [20, s. 27-29].

Türklər, ümumilikdə isə Şərqi haqqındakı məlumatlar isə müxtəlif səyyahların səfər qeyd-

lərinə və səyahətnamələri əsasında əldə edilirdi. Bu səyahətnamələrdə təsvir olunan türklərin həyat tərzini, saray və eyş-işrət həyatı, türk hamamları Avropada eqzotik zövqlər kimi qəbul edilir və təqlid edilirdi. Türk geyimləri Fransa başda olmaqla bir çox Avropa sarayında təşkil olunan şənliklərin və karnavalların əsas predmetinə çevrilir, türk qiyafəli portretlər geniş yayılırdı. Xüsusilə XVII və XVIII əsrdə fransız teatrında Volter, Rasin, Molyer kimi xadimlər tərəfindən türklərin təsvirlərinə yer verilən tamaşalar sərgilənir, opera və balet oyunları göstərilir, türk modası isə qəbardırdı. Saraylarda türk tərzində otaqlar hazırlanırdı, türk memarlığına və saraylarına uyğun məkanlar inşa edilir, türk tərzli dekorasiyalara üstünlük verilirdi [20, s. 80-84].

Ümumilikdə isə *“turquiere”* Avropalıların türklər haqqında sərhəddi və stereotiplərə əsaslanan baxışları əsasında formalaşan xəyali bir Şərqi obrazının təmsilinə çevrilmiş, daha sonrakı dövrdə güclənəcək orientalist baxışların təməllərini atmışdı.

Fransada türkoloji tədqiqatlarda “türk” obrazı. Fransada türklərlə bağlı akademik səviyyədə aparılan tədqiqatların tarixi də fransız səyyahların fəaliyyətlərinin genişləndiyi dövrlə üst-üstə düşür. Fransada türkoloji tədqiqatların ilkin formalaşma mərhələsində iki istiqamətin mövcudluğu xüsusilə nəzərə çarpır.

İlk istiqamət Fransa-Osmanlı imperiyası arasında diplomatik əlaqələrin formalaşması və inkişafı ilə bağlı ortaya çıxan, türk kimliyini “Şərqi” kontekstində nəzərdən keçirən yanaşmadır. *İkinci istiqamət* isə Fransada sinoloji tədqiqatların daxilində formalaşan və əsasən Mərkəzi Asiya, burada məskunlaşan türk xalqlarının tarixini və mədəniyyətini öyrənən yanaşmadır. Türk dili ilə bağlı tərcümələr əsasında inkişaf edən birinci yanaşmadan fərqli olaraq, ikinci yanaşma əsasən tarixi kontektdə, türk xalqlarının tarixi və mənşəyi ilə bağlı araşdırmalara üstünlük vermişdir.

Mərkəzi Asiya və burada yaşayan türk xalqlarının tarixi və dilləri ilə bağlı tədqiqatların Fransada Almaniya və İngiltərədən daha öncə başladığı diqqət çəkir. Bunun əsas səbəbi Fransız müstəmləkəçilərinin və din xadimlərinin Çinlə əlaqələrinin daha əvvəl formalaşması və Çin mənbələri əsasında türklərlə bağlı fikirlərin ortaya çıxmasıdır. Bu istiqamətin nüma-

yəndələri sırasında *“Türklərin, hunların, monqolların və digər tatarların ümumi tarixi”* (1758) adlı əsərlərin müəllifi Cozef de Gin xüsusilə yerə malikdir. “Avarlar”-ın “Juan-juanlar”ın davamçısı olduğu iddiası ilə tanınan Gin, əsərinin son hissəsində müxtəlif tarixçilərin qeydləri əsasında Osmanlı türklərinin mənşəyini araşdırmağa və o vaxta qədərki əsas xronoloji dönmə nöqtələrini qeyd etməyə çalışır. Gin türklər, hunlar, monqollar və digər “barbar” qövmlərin kainatın simasını dəyişdirdiyini, böyük imperiyasını kölgədə qoyduqlarını və yürüzünü yerlə-yeksən edərək insanları barbarlığa sürüklədiklərini qeyd edir [9, s. 337].

Fransız sinoloqları içərisində yer alan bir digər önəmli türkoloq tədqiqatçı Eduard Şavanıdır. Onun müəllifi olduğu *“Çin qaynaqlarına görə Qərbi türkləri”* əsəri türk tarixi və xüsusilə də Göy türklər haqqında önəmli əsərlər sırasında yer alır. Daha çox tarixi xarakteri ilə seçilən əsərdə Çin mənbələrində türklər və türk qəbilələri haqqındakı xronoloji məlumatlara yer verilir. Şavan Orxon yazılarının ortaya çıxarılmasının bu xalqın yenidən dirilişinin simvoluna çevrildiyini qeyd edir. Bu yazıların türklərin əsrarəngiz əlifbalarının sirrini və türk xaqanlarının möhtəşəm dastanlarını ortaya çıxardığını qeyd edir.

Lakin Şavan Orxon yazılarının ancaq Şimal və Şərqi türklərinin tarixinə işıq tutduğunu, Qərbi türkləri barədə isə məlumatların hələ də qeyri-müəyyən olduğunu bildirir. Türklərin qüdrətli imperiyalar qurmamasının səbəbini Şavan, daxili çəkişmələrdə və boylar arası parçalanmalarda olduğunu, əgər bu parçalanma olmasaydı, türklərin çox-çox əvvəllər Monqollar qədər qüdrətli imperiya qura biləcəyini qeyd edir. Eyni zamanda Şavan, Göy türk dövlətinin qurulmasını türklərin avtonom bir millət kimi formalaşmalarının sübutu olduğunu yazır [5, s. 244-248].

O, Avropalıların “barbar” olaraq görməyə vərmiş etdiyi türklərin əslində o qədər də qaba olmadığını, əksinə özlərinə məxsus sənətkarlıq nümunələrinin mövcud olduğunu yazır. Lakin Şavan türklərin siyasi həyatda olduğu kimi incəsənətdə və ədəbiyyatda da yetərsiz olduğunu qeyd edir. O, türklərin qonşuları İran və Çinin bu sahələrdə yüksək səviyyədə inkişaf etdiklərini, ancaq iki od arasındakı türklərin onların işi-

ğundan faydalanmadığını bildirir. Bir neçə tarixi kitabənin türklərin yazılarında və dillərindəki həqiqi dahiliyi gün üzərinə çarması mümkün olsa da, çox güman ki türklərdən bu ada laiq heç bir ədəbi əsərin qalmadığını vurğulayır [5, s. 267, 329].

Qeyd olunan tarixi və lingvistik istiqamətlər Fransada türkologiyanın sonrakı inkişaf dövrlərində də inkişaf etmişdir. XIX əsrdə yaşamış tanınmış türkologlardan olan Leon Cahun “*Asiya tarixinə giriş*” (1896) adlı əsərində türklərin və monqolların qədim zamanlardan etibarən 1405-ci ilə qədərki tarixini nəzərdən keçirir. Cahun əsərin girişində türk və monqolları Çin və İran mədəniyyəti arasında vasitəçi olduğunu, öz varlıqlarından isə qalıcı heç bir şey yaratmadıklarını qeyd edir. Qurduqları özünəməxsus cəmiyyətlər nə düşüncələrinin gücünü göstərəcək qədər əhəmiyyətli fəlsəfi doktrina, nə bir sənət əsəri, nə də ədəbi əsər yaratmadıklarını yazır. Müharibələrdən doğulmuş və fəthlər üçün təşkilatlanmış bu xalqların qonşu mədəniyyətlərin intellektual bazası içərisində yavaş-yavaş əridiklərini bildirir.

Cahun türklər və monqolların qılıncla ediləcək hər şeyi etdiklərini, eyni zamanda da incəsənət və intellektual fəaliyyətlərə şərait yaratdığını qeyd edir. Lakin özünəməxsus düşüncə qəliblərinin digər mədəniyyətlərin intellektual yükünü həzm etməyə imkan verməyəcək qədər dar və inkişaf etməmiş olduğunu iddia edir. Dürüst və doqmatizmdən uzaq olan türklərin Çinlilərdən və İrandan öyrəndiklərini özləri müstəqil şəkildə yaratmadıklarını, bir sıra istisnalara baxmayaraq hər zaman bu ölü bədəndə qapalı qaldıklarını yazır.

Cahun dini düşüncənin türklər və monqolların hərbi ruhunu məhv etdiyini, cəmiyyətləri mistisizmin tənbelliyində zəiflədiyini, zəka səviyyələrinin azaldığını, doğuşdan gələn dürüstlük və tolerantlıqdan uzaqlaşdırdığını, nəticədə dövlətlərinin parçalandığını və xalqlar sürüsünə çevirdiyini qeyd edir. O, türklərin Çin, İran və Ərəb düşüncələrini mənimsədiklərini qeyd etsə də, türklərin hərəkət qabiliyyəti və hərbi gücü olmadan Asiyadakı kiçik hövzələrindən kənara çıxma bilməyəcəyinin də reallıq olduğunu əlavə edir [3, s. 6, 27].

Cahun Mərkəzi Asiya xalqlarının, xüsusilə də türklərin XV əsrdə Teymurilər dönəmində

özünəməxsus intibah yaşadığını qeyd edir. Lakin onun fikrincə, bu intibah Avropada özünü göstərən dəyişikliklərin fonunda sadəcə olaraq Orta əslərin yeni bir başlanğıcından başqa bir şey deyildi [3, s. 317].

Müasir dövr fransız tədqiqatlarında “türk” obrazı. XX əsrdə Fransada türkologiya sahəsində tanınmış mütəxəssislərdən biri hesab olunan Claude Cahen özünün “*Xaç yürüşləri zamanında şərq və qərb*” (2010) adlı əsərində türk obrazını o dövrün xüsusiyyətləri içərisində dəyərləndirməyə çalışır. O, Avropalıların iddia etdiyi kimi, xaç yürüşlərinin əsas səbəbinin türklərin şərqdəki xristianlara qarşı zülmü olmadığını, bu iddiaların yanlışlara əsaslandığını bildirir. Bir çox müəllifin qeyd etdiyinə əksinə türklərin hakimiyyəti dövründə Qüdsə həcc səfərlərinin dayandırılmadığını, əksinə davam etdiyini xatırladır [2, s. 32, 37].

Cahen “*İslamiyyət, doğuşundan Osmanlı imperiyasına qədər*” (1990) adlı əsərində türklərin tarixin müxtəlif mərhələlərində hər yanda hegemon olduqlarını, lakin XIX əsrdə Avropalılar qarşısında geri düşdüklerini yazır. Məhz bu geriliyin nəticəsində Avropalıların onları xor gördüyünü, İslam tarixinin bütün fəlakətlərini onların üzərinə atdığını qeyd edir. Qərblə tədqiqatçıların türklərin hər hansı yenilənmə cəhdi etmədiyini düşündüyünü, buna reaksiya olaraq türk tədqiqatçıların isə tarixdəki müsbət və yararlı işlərə fokuslandığını bildirir. Hər iki baxışı da problemləndirən qeyd edən Cahen, tarixlə bağlı mövzularda tərəf tutmağın faydalı olmadığını vurğulayır. O, xəlifə Mötəsim dövründən etibarən Bağdadda və İslam aləmində tanınmış türk şəxsiyyətlərin öz vətənlərindən uzaqda olan tək-tük şəxslər olduğunu, öz ənənəsi içərisində bir dövlət kimi formalaşmış türklərin isə İslam mədəniyyətindən kənarda mövcud olduğunu qeyd edir. Türklərin nə qədər köçəri olsalar da, ətraflarından mədəniyyətlərdən o qədər də fərqli olmadığını, əksinə daim onlarla əlaqədə olduqlarını, təcrübə mübadiləsi apardıklarını xatırladır [1, s. 266-268].

Cahen türklərin Orta Asiyaya hökmran olmaları ilə ənənəvi mədəniyyəti zəiflətdiklərini, lakin bunun yerinə başqa bir yenilik olan “türk-islam” ədəbiyyatını gətirdiklərini qeyd edir. Bilinən ilk türk əsəri adlandırdığı “*Qutadqu-Bi-*

lik"-in iranlaşmış türklər arasında öyrədici mənzumələr kitabı olduğunu yazır. Nizamülmülkün "Siyasətnamə" əsərinin isə zaman-zaman türk dövlət nəzəriyyəsi kimi görüldüyünü, bunun əsas səbəbini isə oradakı bir çox məqamın bütünlükdə türk dövlətləri üçün keçərliliyi ilə izah edir [1, s. 270, 272].

O, türklərin İslam mədəniyyəti içərisində özlərinə məxsus yeni ideya və fikir yaratmadığını, əksinə var olanı seçərək onu inkişaf etdirdiyini qeyd edir. Cahenin fikrincə, türklərin müdafiə etdikləri və yaydıqları İslam belə sadəcə özlərinə öyrədilmiş forma olduğunu və türk dilinin Orta Asiyada Əhməd Yəsəvi ilə ədəbiyyat dili səviyyəsinə yüksəldiyini əlavə edir [1, s. 274, 293].

Müasir dönmə fransız türkoloqları içərisində türk millətçiliyi ilə bağlı tədqiqatların müəllifi olan Fransua Qurjon "Türk millətçiliyinin mənşəyi" (1996) adlı əsərində Yusuf Akçuranın obrazında Çar Rusiyasında "türk" millətçiliyinin formalaşmasını nəzərdən keçirir. O, XIX əsrdə türklərin İslamdan əvvəlki mədəni kimliklərini və mənşələrini tamamilə unutduqlarını, bu anlayışların kollektiv yaddaşlarından silindiyini qeyd edir. Türklüyün tək göstərici olaraq dil faktorunu qeyd edən Gourgeon, XIX əsrdə türkologiyanın Avropada özünəməxsus bir elm sahəsi kimi formalaşması və Rusiya İmperiyasına gəlməsi qısa zamanda türk mütəfəkkir və alimlərinin İslamdan əvvəlki türklərin mədəniyyəti, mənşəyi və kimlikləri ilə bağlı ideyaların formalaşmasına şərait yaradı. Bu elm sahəsi türkləri Asiyadakı itmiş tarixləri barədə məlumatlandırır, İslamdan əvvəlki parlaq tarixlərini tanıdır.

Qurjon Rusiya imperiyası içərisində yaxşı təhsil görmüş və burjuaziya səviyyəsinə yüksəlmiş, lakin siyasi iqtidardan məhrum qalan türk şəxsiyyətlərinin Osmanlı imperiyasına köç etdiyini qeyd edir. İlk öncə Azərbaycanlıların başladığı bu axını, daha sonra Rusiyada yaşayan tatarların davam etdirdiyini, bu şəxsiyyətlərin Osmanlı imperiyasında öz dünyagörüşlərinə uyğun şərait taparaq, çox asan inteqrasiya olduğunu və "əzilən" obrazından "əzən" obrazına yüksəldiyini qeyd edir. Bu axını təşviq edən əsas amilin isə Rus İmperiyasında geniş yayılmağa başlamış panslavizm düşüncəsinin varlığını, müsəlman reformistlərdən və Rusiyadakı

digər fikir cərəyanlarından təsirləndiklərini qeyd edir [8, s. 10-12].

O, Rus imperiyasında geniş yayılan panslavizmin və zorakı ruslaşdırma siyasətinə qarşı reaksiya kimi yaranan tatar dini və mədəni maarifçiliyinin tatar millətçiliyini formalaşdırdığını qeyd edir. Bu ideya yanaşı Osmanlı imperiyasında Əbdülhəmid despotizminə qarşı başlanan "hürriyyət" mücadiləsinin Yusif Akçuranın formalaşmasına təsir edən iki əsas amil kimi qiymətləndirir [8, s. 15].

Osmanlı imperiyasının siyasi və sosial həyatı, o cümlədən müasir Türkiyə tarixi ilə tədqiqatların müəllifi olan Paul Dumont da "türk millətçiliyi"-nin formalaşmasını Rusiyada genişlənən panslavizm fonunda ortaya çıxıldığını qeyd edirdi. O, Fransua Qurjonla birgə yazdığı "Bir imperiyanın çöküşü" (1997) adlı əsərində 1908-ci ildə türk dünyasında İslamçı və Qərbçi olan iki meyillə yanaşı üçüncü yolun, yəni türk millətçiliyinin ortaya çıxıldığını bildirir. O türk millətçiliyinin iki əsas ideyanın birləşməsindən yarandığını qeyd edirdir. Bu ideyalardan ilkinin Rusiyada panslavizmə qarşı mübarizəni türklərin tarixi birliyində axtaran İsmayıl Qaspiralının "Tərcüman" qəzetinin öncülüyündə formalaşan ideya, ikincisi isə Osmanlı imperiyasında formalaşan, Qərb tədqiqatçıların təsiri ilə türklərin keçmişi və kimliyinin araşdıran yüksək səviyyədə mədəni hərəkət hesab edirdi [6, s. 32].

Fransız türkologiyasının qeyd etdiyimiz inkişaf dövrləri və əsas istiqamətləri "türk" obrazına yanaşmanın *lingvistik* və *tarixi* olmaqla təməldə iki ənənə üzərində inkişaf etdiyini göstərir. Bir-birindən kəskin xəttlərlə ayrılmayan bu iki ənənənin bəzən birləşdiyi, bəzən də elmi ixtisaslaşma səviyyəsində ayrıldığı müşahidə olunur. Ümumilikdə isə XX əsrə qədərki fransız türkologiyasında rast gəlinən və "türk" kimliyinə kompleks yanaşmaya əsaslanan metodikanın tədricən parçalandığını, müəyyən tarixi dövrlərə, hadisələrə, faktlara və konkret türk xalqına fokuslandığı nəzərə çarpır.

Nəticə. Ümumilikdə Fransada türklər haqqındakı ilkin təsəvvürlər xristianlıq dininin təsiri ilə formalaşsa da, daha sonra bu stereotiplərin təsirindən xilas olaraq türklər haqqında olduqca müsbət ideyaların yarandığı müşahidə olunur.

Əsasən siyasi konyukturaya uyğun şəkildə nizamlanan yanaşma tərzləri zaman-zaman mənfəyə doğru meyllənmiş, ümumilikdə isə öz müsbət aurasını qoruyub saxlamışdır. XIX-XX əsrə qədərki fransız müəlliflərin yanaşmaları əksərən dövrün siyasi tələblərinə uyğun formalaşdığı, bəzi hallarda isə obyektiv dəyərləndirmələrə əsaslandığı nəzərə çarpır.

Başlanğıcda Fransada da digər Avropa ölkələrində olduğu kimi “türk” obrazının “müəssəlman” kimliyinin içərisində nəzərdən keçirildiyi, “türk” adı altında əsasən Osmanlı İmperiyasında yaşayan əhəlinin ifadə edildiyi məlum olur. Bu yanaşma uzun müddət dəyişməsə də, XVIII əsrdə sinoloji tədqiqatların inkişafı ilə birlikdə Mərkəzi Asiyada məskunlaşan türkdilli xalqların araşdırma predmetinə çevrilməsi yeni reallıqları şərtləndirmişdir. Lakin yenə də türk kimliyi “türk”, “tatar” və “türkmən” olmaqla fərqli başlıqlar altında nəzərdən keçirilmiş, kompleks şəkildə “türk” anlayışına az yer verilmişdir.

Aparılan tədqiqatlar əsasən türk dili üzərində sıxlaşdırılmış, tarixi yanaşma isə ikinci dərəcəli istiqamət kimi inkişaf etmişdir. Müasir dövrdə Fransada türkologiya istiqamətində aparılan fəaliyyətlər isə türklərin tarixdəki yerinə və roluna dair fərqli yanaşmaların ortaya çıxması ilə nəticələnmişdir. Ümumilikdə Fransız tədqiqatçıların əsərlərində yer verdikləri türk obrazının vahid bir yanaşma çərçivəsində qiymətləndirilmədiyi, dövrün siyasi ab-havasından asılı olduğu və mənfə yanaşmaların olmasına baxmayaraq müsbət meyllərində hakim olduğu nəzərə çarpır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Cahen, C. İslamiyyət, Doğuşundan Osmanlı devletinin kuruluşuna kadar, (tr. E.N. Erendor), Ankara: Bilgi yay, 1990, 325 s.
2. Cahen, C. Haçlı seferləri zamanında doğu ve batı, (tr. M. Daş), İstanbul: Yeditepe, 2010, 398 s.
3. Cahun, L. Asya tarixinə giriş, (tr. S.İ. Kaya), İstanbul: Seç, 2006, 326 s.

4. Chateaubriand, F. R. Itineraire de Paris a Jerusalem et de Jerusalem a Paris, Bernardin-Bechet, 1859, 461 p.

5. Chavennes, E. Çin kaynaklarına batı türkləri, (tr. M. Koç), İstanbul: Selenge, 2007, 491 s.

6. Dumont, P., Georgeon, F. Bir imperatorluğun ölümü, 1908-1923, (tr. S. Tanilli), İstanbul: Cümhuriyyət, 1997, 145 s.

7. İldem, A. E. Fransız gezginlerin gözüyle türklər ve yunanlılar, İstanbul: Boyut, 2000, 287 s.

8. Georgeon, F. Türk milletçiliğinin kökenleri, (tr. A. Er), Ankara: Yurt, 1996, 244 s.

9. Guignes, J. Histoire generale Huns, des Turcs, des Mogol, et des autres Tartares occodentaux, Paris: Desaint & Saillant, 1758, 518 p.

10. Gürer, S. XVII, XVIII və XIX yüzüylarda fransız seyahatnamelerinde osmanlı toplumu, Ankara, 2010.

11. Lamartin, A. Aşiretten devlete, Türkiye tarihi, I cild, (M.R. Uzmen), İstanbul: Tercüman, 1978, 270 s.

12. Lamartine, A. d. Voyage en Orient, Paris: Pagnerre-Hachette-Furne, 1845, 480 p.

13. Montesquieu, C. L. Persian letters, (tr. M. Mauldon), Oxford University Press, 2008, 301p.

14. Monteskie, Ş.L. Kanunların ruhu üzerine, (tr. F. Baldaş), İstanbul: Hiperlik, 2011, 877 s.

15. Nerval, G. Doğuya yolculuk, (tr. M. Taşçıoğlu), Ankara: TTKB, 2002, 300 s.

16. Tavernier, J. P. Tavernier seyahatnamesi, (tr. T. Tunçdoğan), İstanbul: Kitap, 2006, 346 s.

17. Thevenot, J. 1655-1656-da Türkiye, (tr. N. Yıldız), İstanbul: Tercüman, 1978, 237 s.

18. Tournefort, J. Tournefort seyahatnamesi, (tr. T. Tunçdoğan), İstanbul: Kitap, 2013, 601 s.

19. Volter. Türklər, müslümanlar, ötekiler, (tr. C. Orhan), İstanbul: İğus yay, 2008, 157 s.

20. Williams, H. 18. Yüzyılda Avrupada türk modası: Turquiere, (tr. N. Elhüseyni), İstanbul: Yapıkredi, 2021, 232 s.

Summary

Araz Aliyev

Historical characterization of the Turkish image in the works of French researchers

The article includes the researches conducted by French researchers on the Turks in the period between the 16th and 20th centuries. The main goal of the article is to determine the approaches of French researchers to the Turks and, based on these approaches, to determine the general attitude towards the image of the Turk in the French public consciousness. Secondly, it is to determine the reasons for these approaches, the changes that occurred in them and the historical character of these approaches, and to evaluate the obtained results in a uniform. Methods such as comparative analysis, analysis and synthesis were used in writing the article.

Keywords: *traveller, Turkuri, barbarian, Muslim, Turkic friend, Turkology*

Резюме

Араз Алиев

Историческая характеристика турецкого образа в трудах французских исследователей

В статью включены исследования французских исследователей о тюрках в период XVI-XX вв. Основная цель статьи - определить подходы французских исследователей к туркам и на основе этих подходов определить общее отношение к образу турка во французском общественном сознании. Во-вторых, определить причины этих подходов, произошедшие в них изменения и исторический характер этих подходов и единообразно оценить полученные результаты. При написании статьи использовались такие методы, как сравнительный анализ, анализ и синтез.

Ключевые слова: *путешественник, Туркури, варвар, мусульманин, тюркский друг, тюркология.*